

I STENALDERFOLKETS FODSPOR I ERTEBØLLE

26. – 28. februar

OM RUTEN

Denne tur, som er den fjerde tur ud i historien, fører dig ud på en naturskøn og fredfyldt tidsrejse til stenalderen, forbi den verdensberømte køkkenmødding og ned på stranden ved Ertebølle. Ruten er markeret med gule flag og kræver godt fodtøj og påklædning samt STORE lommer til, hvad der nu samles undervejs. Ruten er ca. 3 km lang og leder dig både langs stenalderens, og den nuværende, kystlinje ved Ertebølle og tilbage til Stenaldercentret.

HISTORIEN PÅ STEDET

Der har været mennesker her i Ertebølle siden sidste istid. Faktisk er det ældste fund, vi kender, her fra Ertebølle. En pilespids som har tilhørt en af de jægere, der fulgte efter rensdyrflokkene til et meget koldt Danmark. Senere, da temperaturen steg, og en skov voksede frem, kom der også flere byttedyr såsom urokser, elg og kronstyr, og flere jægere kom til og boede her.

I Ertebølletiden nåede temperaturen sit højeste. Samtidig steg havniveauet, og her ved Ertebølle har der været en lagune med rørskov, små øer og holme. Østers stortrives i salt og lunt vand, og Ertebøllefolket elskede at spise østers! Arkæologerne har fundet store bunker med østersskaller og andet køkkenaffald i form af fiskeben og andre dyreknogler. Køkkenmøddingen – eller affaldsdyngen, som det jo er - ved Ertebølle er 140 m. lang, 20 m. bred og 2 meter høj.

I dag kender vi til flere små køkkenmøddinger, og hele stenalderbugten har sikkert været beboet på skiftende tidspunkter.

FIND RUTEN

Ruten starter ved Stenaldercenter Ertebølle, Gl. Møllevej 8, 9640 Farsø. Der kan parkeres på centrets p-plads.

PRAKTISKE OPLYSNINGER

Ruten går ad markvej og langs kysten, så husk fornuftigt fodtøj. Pas på naturen, hold hunden i snor og tag dit affald med dig. Sporet er ikke farbart på cykel eller med klapvogn.

VEST-
HIMMERLANDS
MUSEUM

Søndergade 44 • 9600 Aars
Tlf.: +45 98 62 35 77 • mail@vmus.dk
www.vesthimmerlandsmuseum.dk

STENALDERCENTER
ERTEBØLLE

Gl. Møllevej 8 • 9640 Farsø
Tlf. +45 98 63 67 88
stenalder@vmus.dk
www.stenaldercenter.dk

1 Find den første markering foran Stenaldercentret.

Kig på det store billede på gavlen. Her er det sommer, og det har været dejligt varmt ved Ertebølle. Faktisk var der 2-3 grader varmere i Ertebølletiden. Men der har stadig været koldt om vinteren. Tøjet blev lavet af pels og skind fra vilde dyr. Det kunne være fra en kronhjort.

Hvilket dyrs pels ville du vælge til tøj?

2 Følg asfaltvejen mod stranden, drej af mod køkkenmøddingen ved den første vej til venstre (ved transformatorstationen) og find den anden markering.

Stien, du går på, følger kystlinjen fra Ertebølletiden. Dengang var Limfjorden et hav, og Nordjylland fyldt med øer. Herfra kan du også se ind på Stenaldercentrets køkkenmødding. Den består mest af østersskaller. Der er også knogler og ben fra dyr og fisk.

Hvad putter du i dag i din skraldespand, som også kan være at finde på Ertebøllefolkets køkkenmødding?

3 Følg markvejen og find den tredje markering.

I Ertebølletiden var landet dækket af urskov. I urskoven var det ikke kun de store dyr, der blev jaget. Bær, frugt, nødder, honning og urter har også udgjort en vigtig del af kosten. Der var blandt andet æbler, brombær, hasselnød-der og valnødder.

Hvilke nødder kan du bedst lide?

4 Følg markvejen og find den fjerde markering.

I Ertebølletiden levede der pelikaner her. Der er rigtig meget kød på en pelikan! Der har været mad til en stor familie på sådan en kæmpe grillkylling. Pelikaner kan måle 4 meter fra vingespids til vingespids.

Spiser du kylling? Hvad kan du bedst lide? Skind, lår- eller brystkød? Stegt eller kogt?

Vilde dyr

Rensdyrene er de første dyr, der dukker op i slutningen af istiden. Når vi når til Ertebølletiden, er der mange flere slags. Urokse, kronstyr, rådyr og bjørn er nogle af de største, men der har også været mindre dyr som grævling, ulv, ræv, egern og hare.

Urskov

I Ertebølletiden var landet dækket af urskov. I skoven var der især disse træer: Lind, elm, eg, hassel og ask. Lindetræer har været brugt til stammebåde og bast til snore. Hassel har givet nødder samt træ til fiskeruser.

Planter

Mange af de planter, vi kender i dag, fandtes også i stenalderen. Brændenælden har rigtig fine fibre, som kan bruges til meget fine tråde. Brombær har foruden lækre bær også stærke fibre, der kan anvendes til snor.

Muldvarpeskud

På markerne er der mange muldvarpeskud. Muldvarpen graver gange i jorden og kaster jorden op i tuer. Heri kan man være heldig at finde flintredskaber, flintafslag og potteskår. Prøv at kigge næste gang du har besøg af en muldvarp.

5 Følg markvejen og find den femte markering.

Her ligger køkkenmøddingen godt gemt. Køkkenmøddingen var ikke kun en skraldespand for Ertebøllefolket. Der blev også begravet mennesker imellem alle østersskallerne. Her er der begravet en Ertebøllemand. Måske fordi hans familie gerne ville ære ham ved at have ham tæt på.

Hvorfor tror du, manden blev begravet her og ikke i en grav i jorden?

6 Følg markvejen til stranden, gå til højre, hop over udløbet fra åen og find den sjette markering.

Her på stranden kan der godt være lidt gyngende grund. Det er gytje, som er gammelt dynd fra en rørskov. Her på stranden i gytjen er der fundet to skeletter fra kronhjorte, der er ca. 5.000 år gamle, altså fra bondestenalderen. Gytjen har bevaret dem godt.

Tror du, arkæologerne kan finde flere ting i gytjen? Og hvad tror du, de kan finde?

7 Følg stranden og find den syvende markering.

På stenene nede ved vandet, sidder mange strandsnegle. I Ertebølletiden var der rigtig mange strandsnegle. På latin hedder de *Littorina littorea*. Der var så mange, at havet fra 5.500 – 2.000 f.v.t. kaldes Littorinahavet. Sneglene kan tilberedes og spises ligesom østers og muslinger.

Hvor mange Littorinasnegle kan du tælle?

BONUS!

Du kan lave din egen krabbefælde med en sten (gerne med hul i), en lang snor, en tøjklamme og en littorinasnegl. Bind snoren om stenen, bind tøjklammen fast tæt på stenen, knus en snegl og sæt den i tøjklammen. Hold i den ene ende af snoren og smid den anden ende med stenen, tøjklammen og sneglen ud i vandet, gerne fra en badebro. Når stenen og maddingen ligger på bunden, går der ikke lang tid, før en sulten krabbe holder fast i maddingen. Forsigtigt kan du hive den op. Nogle gange er der flere krabber på.

Østers

I Limfjorden findes to slags østers. Den europæiske østers, som er den, vi finder på køkkenmøddingerne.

Den trives bedst med meget saltholdigt vand og gerne lidt varmere end i dag.

Ertebølletiden har haft det perfekte klima.

Stillehavsøsters er en invasiv art. Den trives fint på lavt vand, har bølgede skaller og ser meget eksotisk ud. Der er mere kød i den, den smager godt, men den er svær at åbne.

Vi ved ikke helt, hvordan Ertebøllefolket har tilberedt østers. Forsøg har vist, at det bedste resultat opnås ved at opvarme sten på bål, og stille østers på højkant, side om side, så de har åbningen opad. De kan stilles på samme måde i et bål, men her er varmen ikke så kraftig, så der går længere tid, inden de åbner sig.

Gytje

Gytje er dynd fra en sø eller havbund med stillestående vand som f.eks. en lagune. Dynd er alle mulige planter og døde dyr, der falder til bunds. Det blandes med ler, sand og skaller, når bundlevende dyr roder rundt i det og bliver til gytje. Gytjen er rigtig god til at bevare de ting, der ligger deri i mange år. Det kan være knogler, træ og fiskeredskaber.

8 Følg stranden og find den ottende markering.

Her på stranden kan du finde østersskaller. Muslinger og Østers har en stor og stærk lukkemuskel, så det er svært at åbne dem. Faktisk er søstjerner så stærke, at de kan åbne muslinger. Ertebøllefolket lavede bål og lagde østers deri eller på opvarmede sten, så de åbnede sig.

Kan du finde en levende østers og forsøge at åbne den? Du kan jo tage den med hjem, varme den over bål og se hvor lang tid, den er om at åbne sig.

9 Følg stranden og find den niende og sidste markering.

Oppe på skrænten, længere henne ad stranden, har der i Kongemosekulturen boet mennesker. Der er fundet flintflækker og pilespidser her, men én er meget ældre end bopladsen. Det er en lille flintflække fra Maglemosekulturen, som fortæller, at nogle af de første mennesker i Danmark også var til stede her i Ertebølle. Når der bliver slået på flint, får det en slagbule. Det kan være en måde at kende flintafslag fra stenalderen på.

Kan du finde flint? Måske et afslag?

Tak fordi I gik med ud i historien. Vi håber I havde en god oplevelse og lærte lidt om stenalderen. Følg grusvejen ved de sorte hytter tilbage til Stenaldercentret eller fortsæt langs stranden, hvor du støder på tur nr. 3. Husk at lægge billeder op fra turen på #udihistorien på Instagram og tag det med @stenaldercentererteboelle eller send det til stenalder@vmus.dk. Du kan vinde fribilletter til stenaldercentret.

Næste tur bliver en skøn naturoplevelse med glimt fra istid, gravskikke fra sten- og bronzealder og starter fredag den 5. marts.

Rensdyrjægere

13.000 – 9.000 f.v.t.

Maglemosekultur

9.000 – 6.400 f.v.t.

Jægerfolk, der bl.a. fangede urokser. Knogler herfra kunne anvendes til mange forskellige redskaber. Folket skiftede boplads afhængig af årstid.

Om sommeren var max. temperaturen på 15° C.

Kongemosekultur

6.400 – 5.400 f.v.t.

Temperaturen og verdenshavene stiger. Kystlinjen ændres markant. Vildt var hovedfødekæden, fiskeri er kun en lille del af føden.

Ertebøllekultur

5.400 – 3.950 f.v.t.

Temperaturen var 2-3 gradere varmere end i dag. Perioden er bedst kendt for køkkenmøddingerne.

Bondestenalder

3.950 – 1.700 f.v.t.

Landbruget gør sit indtog i Danmark med korn og husdyr.

Mikrolit

Meget små flintflækker, der har siddet på siden af en pil og virket som en kniv, der skar sig ind i byttedyret.

